

OSMANLI SÖYLEMİNDE BİRİNCİ VEHHÂBÎ-SUÛDÎ HAREKETİ (1744/45-1819)

Selda GÜNER

Özet: Bu makale günümüzde Arap Yarımadası'nda varlığını sürdüren Vehhâbilîğin ortaya çıkış ve siyasi bir harekete dönüşmesinin Osmanlı tarihi kaynaklarındaki yerini incelemektedir. Yine bu makalede, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Suûd kabilesi şeyhi Muhammed b. Suûd'un himayesine girdiği ve onunla bir ittifak gerçekleştirdiği 1744/1745 senesinden, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa oğlu İbrahim Paşa'nın 1819'da bu hareketi tenkil edip Necid'i tekrar Osmanlı bayrağı altına soktuğu tarihî süreçte yaşananların Osmanlı resmî yazışmaları ve kroniklerine nasıl yansdığı analiz edilmeye çalışılacaktır. Böylece Vehhâbilîğin ve siyasi bir harekete öncülük eden aktivist yönünün, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez-çevre ilişkilerindeki yeri daha açık bir şekilde görülebilecektir.

Muhammed b. Abdilvehhâb (1702-1792)'in fikirleri etrafında şekillenen Vehhâbî-Suûdî hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıla kadar sürdürdüğü dinî ve siyasi geleneklere doğrudan bir meydan okumanın yanı sıra, hareketin doğduğu yer olan Arap Yarımadası'ndaki geleneksel dinî-siyasi kozmopolit yapıyı da değiştirme amacı taşımaktaydı. İslam'ın ilk saflığına dönme idealiyle Muhammed b. Abdilvehhâb 1744/1745 senesinden itibaren Suûd kabilesinin siyasi çatısı altında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir kıyamın dinî teorisyeni olmuştur. Şüphesiz Vehhâbî-Suûdî kıyamı, aynı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı yerlerinde meydana gelen ayaklanmalardan sadece biridir. Ancak bunu diğerlerinden, örneğin Pazvandoğlu, Tirsinikli ya da Sırp isyanlarından ayıran özellikleri, devletin belgelerine ve dönemin kroniklerine yansayan dilden anlamak mümkün olmaktadır.

Anahtar kelimeler: Vehhâbî, Muhammed b. Abdilvehhâb, Suûd, Osmanlı İmparatorluğu, İslam.

The First Wahabi-Saudi Movement in the Discourse of the Ottoman Empire (1744/45-1819)

Abstract: This article examines the importance of the emergence of Wahabism, which is still present in the Arabian Peninsula, and its turn into a political movement in the Ottoman historical sources. Furthermore, it will be analyzed how the historical process starting from 1744/1745 when Muhammad b. Abd-al-Wahhab put himself under Muhammad b. Saud's care and carried out an alliance with him to the period when İbrahim Pasha the son of Muhammad Ali Pasha governor of Egypt, suppressed the uprising and took Necid under the Ottoman flag again in 1819 was reflected in the Ottoman official correspondences and chronicles. Thus, the place of Wahabism and its activist aspect, pioneering a political movement, in the center-periphery relations of the Ottoman Empire will be vividly demonstrated.

The Wahabi-Saudi movement which was formed around Muhammad b. Abd- al-Wahhab (1702-1792)'s ideas, intended to change the conventional religious-political cosmopolitan structure in the Arabian Peninsula which was the birthplace of the movement along with a direct challenge to religious and political tradition that Ottoman Empire sustained until the 18th century. Muhammad b. Abd-al-Wahhab, with the idea of returning to the purity of the first era of Islam, became a religious theorist of an uprising against the Ottoman Empire after 1744/1745 under the political unity of Saudi tribe. It is plain that Wahabi-Saudi movement is just one of the uprisings that occurred in different parts of the Ottoman Empire in the same century. However, it is possible to understand the distinctive features of the mentioned movement from the others, for example Pazvandoğlu, Tirsinikli or Sırp rebellions, through the language reflected in the Ottoman official documents and the chronicles of the period.

Key words: Wahaby, Muhammad b. Abd-al-Wahab, Saud, the Ottoman Empire, Islam.

Giriş

Muhammed b. Abdilvehhâb (1702-1792) tarafından, 18. yüzyıl ortalarında doktrine edilen Vehhâbîliğe göre, İslam'ın ana kaynakları, yani Kur'an ve Peygamberin Sünneti'ne¹ dönüş esas olarak kabul edilmektedir. Buna göre, İslam'ın aslında olmayan ve zamanla ona eklenen tüm inanç ve uygulamalar *bid'at* nazarıyla değerlendirilmekte ve tasfiyesi gerekli görülmekteydi². Diğer taraftan Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Allah'ın birliği tasavvuru (tevhîd) ve ilahi üstünlüğü vurgulaması sadece teolojik bir çıkarım değildi, aynı zamanda İslami yapılanmayla yakından bağlantılı tasavvufi uygulama ve inançlara karşı savaşın da ilanıydı.

¹ *Sünnet* (سنة), şekil vermek, biçimlendirmek veya şekle sokmak, geniş anlamıyla, kurmak, tesis etmek veya nizam vermek manasındaki *senne* (سنن) fiilinden türemiştir. Ayrıca bir kişinin emrettiği veya tesis ettiği bir fiili işaret etmek için kullanılmaktadır (Brawmann, 1972, s.152, 155; Mutçalı, 1995, ss. 409-410) *Sünnet* kavramı, Hazreti Muhammed hayattayken de İslam öncesinde taşıdığı anlamda kullanıldı. *Sünnet*, genel olarak İslam Peygamberi tarafından oluşturulan ve uyulması gereken örneği işaret etmektedir. Onun sözleri, fiilleri, kararları, hakkındaki bilgiler ya da haberler kayda geçirilmişti. Bu sayede sünnet Hazreti Muhammed ile tanımlanan sınırlı bir kavram olarak ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan zamanla Hazreti Muhammed'e kadar giden ve *sahih* olarak kabul edilen hadis rivayetleri ile *sünnet* bir tutulmaya başlanmış, bu şekilde *sünnet* tashih edilmiş hadislerle özdeş hâle gelmiştir. Ayrıca bahsetmek yerinde olacaktır ki hadis rivayeti Hazreti Muhammed hayattayken başlamış ve amaçlarından biri de Hazreti Muhammed'in insan olarak şahsiyet ve portresini muhafaza edip sonraki nesillere aktarmak olmuştur. bk. Hamidullah, 1979 c. 11, ss. 242-245; Brown, 2002, ss.15-20; Bedir, Çelebi, Koca, ve diğerleri, 2010, c. 38, ss. 150-159.

² Vehhâbîlik hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yörükân, 1953, ss. 51-57; Çağatay, 1986, s.1, ss. 262-269; Kurşun, 1998, ss. 19-24.

Vehhâbî-Suûdî hareketinin iki vechesi vardır: Dinî olanı, yani İslam'ın yeniden yorumu, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın şahsında ifadesini bulmuştur. Diğeri, hâkim sosyolojik birimlerden biri olan Suûd kabilesinin temsil ettiği siyasi örgütlenme ve kıyamdır. Ancak Vehhâbî-Suûdî müşterekliği söylem düzeyinde din üzerinden ifade edilmiştir. Başka bir deyişle, mezkûr kıyam, Osmanlılara karşı, Arap milliyetçiliğinin dilini kullanmaz, Osmanlıları sahip oldukları dinî anlayış üzerinden eleştirir ve ötekileştirir. Keza Osmanlı merkezinin de Vehhâbîlere yönelttiği suçlayıcı ve takbih edici dil, ileride de anlatılacağı üzere, ağırlıklı olarak *zındık*, *haricî*, *ibadî* ve *asi* gibi kavramları kullanan bir dildir. Diğer taraftan, Osmanlılar gibi İmparatorluk yapıları hikmet-i hükûmetçi (*raison d'Etat*) ve “nizâm-ı âlemci” dünya görüşü ve siyasi praksisler içerir. Bu hikmet-i hükûmetçilik, aslında Karl Mannheim'in “bürokratik dünya görüşü” dediği politik tasavvura karşılık gelmektedir (Mannheim, 1936). Bürokratik dünya görüşü ise sosyal meseleyi idari meseleye, asayiş meselesine indirgemektedir. Bu sebeple Vehhâbî-Suûdî hareketi Osmanlı zaviyesinden bir asayiş problemi olarak değerlendirilmiştir. Ancak din Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Arap coğrafyasında bir “eylem aracı” (mediator of action) vazifesine sahiptir (Mardin, 2004, s. 38). Zira Muhammed b. Abdilvehhâb, Necid'de var olduğunu düşündüğü “İslam'ın aslından uzaklaşılması” meselesini, *sahih İslam* olarak kabul ettiği İslam'ın ilk yüz yılındaki hâlini yeniden Arapların ve Müslümanların gündemine getirmek suretiyle çözmek istemişti. O'nun tarafından, *bid'at* ve *bâtıl* itikadların artışı olarak değerlendirilen bu durum, yine ona göre Arabistan'da sosyal ve siyasi davranışlara da sirayet etmişti. Vehhâbîlik, tıpkı İslam'ın zuhur ettiği dönemdeki gibi, kabile ilişkilerinin güçlü olduğu bir ortamda belirmişti. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın *sahih İslam*'a dönme davetine uyma ve onun etrafında toplanma hareketi, dinin bir eksen olarak kullanılmasına örnek teşkil etmektedir. Güçlü bir dinî inanç -bazı temel toplumsal yapıların var olmadıkları veya gelişmedikleri bir ortamda- o toplumsal yapıların yerine getirdikleri görevi üstüne alabilmektedir (Mardin, 2004, s. 69). Tıpkı ilk dönem İslam'ında olduğu gibi Vehhâbîlik, Necid toplumunu siyasi planda pekiştiren bir “inanç” olmayı başarmıştır. Vehhâbîliği ideolojik bir yapı olarak kabul edersek, 1744/1745 senesinde Muhammed b. Abdilvehhâb ve Muhammed b. Suûd arasında gerçekleşen anlaşmayla teorik uygulama olanaklarına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Burada dinî bir öğretinin yayılması ve kabulüyle yeni bir tür toplumsal düzenin geliştiğini görmekteyiz. Bu yeni toplumsal düzen, aslında daha önce var olan toplumsal hâlin yeni öğreti ya da ideoloji tarzında bir uygulaması olup, bir dizi uygun kurumlarla, örneğin bir kendini yayma kurumu, yani bir eğitim sistemi geliştirir. Muhammed b. Abdilvehhâb'ın Der'iyye'ye gelişinden sonra burada vaizler yetiştirdiği ve bu vaizlerin Necid'den Arabistan'ın diğer yerlerine ve hatta Irak ve Şam'a kadar Vehhâbîliği yaymak için faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu -Vehhâbî-Suûdî ilişkileri hem dinî hem siyasi bakımdan bir merkez-çevre ilişkisi zaviyesinden değerlendirilirse İslam'ın Sünni yorumu (Hanefi) merkezin ideolojisini belirlerken, periferinin bu kesiminde ise tüm Sünni mezhepleri reddeden Vehhâbîler yer almaktadır. Bu sebeple Vehhâbî-Suûdî kıyımı, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasında, özellikle de Arap Yarımadası'nda meşruiyetinin yeniden tanımlanması hareketi olarak da değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti Resmî Yazışmalarında Vehhâbî-Suûdî Kıyımı

Osmanlı İmparatorluğu penceresinden kıyamın kaynaklarını, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan hatt-ı hümayun, Muallim Cevdet tasnifindeki belgeler ve dönemin Osmanlı kronikleri oluşturmaktadır. Diğer adı *hatt-ı şerîf* olan hatt-ı hümayunlar çoğunlukla padişahın kendi el yazısıyla belirttiği emir ve değerlendirmeler için kullanılan bir terimdir. Hatt-ı hümayunlar kesin sonuca varmış ve bir hüküm ifade eder hâle gelmiş belgeler olup, hukuki olarak da kanun hükmünde değerlendirilirler. Vehhâbî-Suûdî kıyımıyla ilgili olan hatt-ı hümayunların en eskisi 1174 (1760/1761) tarihlidir. İkincisi 1208 (1793) tarihini taşır, zira bu tarihte Mekke Şerîf'i Galib ve Abdülaziz b. Suûd'un birlikleri ilk defa karşı karşıya gelmiştir³.

Bu belgeler incelendiğinde, Vehhâbîlere ya da Suûdîlere karşı Osmanlı Devleti'nin bakış açısını tespit edebileceğimiz türden adlandırmalar dikkat çekmektedir. Bunlar arasında belgelerde en sık kullanılanlar, “rafîzî”, “haricî” ve “sergerde” kelimeleridir⁴. İlk kelime tam anlamıyla dinî, ikincisi hem dinî hem de siyasi, başıbozuk, isyancı anlamlarına gelen üçüncüsü ise hareketi aşağılayıcı bir bakışı yansıtmaktadır. Bu tavrı net olarak hatt-ı hümayunlarda da görmek mümkündür: “...düşman-ı padişahî ve düşmanımız olan tâife-i Havâric'in...”⁵, “...Şerif Hamud ile Sana İmamı müttefikan Vahhâbî mu'tezilesiyle muharebeleri...”⁶, “şiddete râğbet iden Vahhâbîyan sergerdesi Abdullah b. Suûd... eşkıya-yı merkumenin def'-i gaile-i fesad ve izâle-i vücud-ı dalâlet...”⁷. Osmanlı Devlet belgelerinin dilinden, Vehhâbîliğin hem dinî hem de siyasi bir kıyam (ayaklanma) olarak değerlendirildiği sonucu çıkarılabilir. Belgelerin dilinde rastladığımız bir başka adlandırma ise, *mübtedi*'dir. Arapça *ibtida*' kelimesinin sıfatlaşmış hâli olan *mübtedi*' kelimesi tanım olarak yeni bir

³ Ayrıca Hicaz bölgesi tarihi hakkında Osmanlı arşivi ve diğer arşiv kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ochsenwald,1998, ss. 1-14.

⁴ Bu terimler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ocak, 1981-1982, ss. 507-520.

⁵ Bk. BOA, HAT, 19585-B

⁶ Bk. BOA, HAT, 19663-A

⁷ Bk. BOA, HAT, 19648

şey ortaya koyan, bid'at çıkararak kimse için kullanılır⁸. Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhab'ın tezine göre, Peygamber'in vefatından sonra İslam'a eklenen her şey bid'attır ve terk edilmelidir; zira bunlar İslam'ın iki önemli kaynağı Kur'an ve Sünnet'te olmayan şeylerdir. Vehhâbîler kendileri dışındaki Sünnileri *mübtedi'* olarak tanımlamışlardır. Fakat aynı terimin hatt-ı hümayunlarda Vehhâbîler için kullanıldığı görülmektedir. Yani Osmanlı Devleti için Vehhâbiliğin bizzat kendisi bid'attır.

Vehhâbîlerin 1802'de Taif'i, 1803'te birinci defa, 1806'da ikinci defa Mekke'yi ele geçirmeleri, Osmanlı belgelerine "mesâlih-i Hicaziyye"⁹ terimiyle yansır. Bu belgeler, kıyamın bastırılması sürecinde İmparatorluğun merkezî gücündeki zaafı da sergilemektedir. Vehhâbî sorununun ortaya çıkmasından itibaren Babîâlî, Şam, Bağdat ve Mısır'dan Hicaz bölgesine devamlı olarak erzak ve mühimmat ve asker göndermektedir¹⁰. Ancak Şam ve Bağdat hazinelerinden Vehhâbîlere karşı harcamalar yapılmış olmasına rağmen kesin bir sonuç alınamamıştır. Hatt-ı hümayunlarda Osmanlı sultanlarının Şam, Bağdat, Basra ve Mısır valilerine hareketi bastırmaları emri verildiği görülmektedir. Bahsi geçen valiliklerden İstanbul'a gelen cevaplarda ise çöle yapılacak askerî seferlerin zorluğu, yeterli zahire, su ve hayvan bulmanın mümkün olmadığı ve Vehhâbî-Suûdî kuvvetlerinin çöle aşına ve buradaki kabilelerin desteğine sahip olduklarına dikkat çekilmektedir¹¹. Bu konuyla ilgili olarak hatt-ı hümayunlardan gösterilebilecek başka bir örnek de, kıyamın bastırılması sırasında Mısır'dan Arap Yarımadası'na sevk edilen askerî kuvvetlerin çöl şartlarına uyum sağlama problemleri, bunların yanı sıra, erzak ve mühimmat temininde Mısır'a bağımlı kalınması, İmparatorluk merkezinden bölgeye askerî yardımın gönderilememesidir¹².

Bütün bu verilerin yanında hatt-ı hümayunlar, hareketin siyasi gelişim sürecinin, Osmanlı yönetiminin bakış açısından takibini sağlayan bilgiler ihtiva etmektedir. Bu konuda özellikle Mekke Şeriflerinin İstanbul'a yazdıkları tahrirat ya da mektuplar dikkat çekicidir. Örneğin 14 Safer 1208 (21 Eylül 1793) tarihli Mekke Şerifi Galib tarafından gönderilen tahrirat, Vehhâbî-Suûdî kıyamının Arap Yarımadası'nın ortasında -Necid'de- ilk olarak 1143 (1730) senesinde ortaya çıktığı bilgisini vermektedir. Mezkûr tahrirat ayrıca Vehhâbîlerin, etrafındaki urbanı (göçebe Araplar) tedricen hâkimiyetleri altına alıp güçlendiğini ve bunların da nüfusunun yirmi beş bin olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Şerif Galib, Vehhâbîlerin amaçlarının dinî

⁸ Bk. Cevdet, 1309, c.7, s.1269.

⁹ Bk. BOA, HAT, 3784-L; 19655

¹⁰ Bk. BOA, HAT, 19655; BOA, C.DH, 6716; 6088; 7000; C.AS. 14447

¹¹ Bk. BOA, HAT, 3855/C,D,F,J,K; HAT, 3856

¹² Bk. BOA, HAT, 49, 64, 64/A

olduğunu vurgular. Ona göre, Vehhâbîler dinden uzaklaştığını düşünmekte ve onu yeniden yaymak için savaşıyorlar¹³.

Hatt-ı hümayunlar, Osmanlı Sultanı'nın konuyla ilgili emirlerini içermesi dolayısıyla İmparatorluğun Vehhâbî-Suûdî kıyamıyla ilgili politikasını birinci derecede yansıtan belgelerdir. Bu sebeple başlangıcından 1819 yılına kadar hatt-ı hümayunlar sayesinde İmparatorluğun merkezinde hâkim olan bakış açısını takip etmek mümkün olabilmektedir. Diğer taraftan bu belgeler, hareketin Necid dışına taşmasından itibaren merkez-çevre ilişkileri hakkında da bilgiler ihtiva etmektedirler. Her ne kadar bunlardan hareketle sultanın otoritesinde, Şam, Bağdat ya da Mısır valilerinin kıyama müdahale etmedeki isteksiz tutumlarıyla ilgili olarak bir zafiyet olduğu fikri uyansa da, bu döneme ait diğer belgeler aslında Rusya ile olan problemlerin Vehhâbî-Suûdî hareketini İstanbul için talileştirdiğini göstermektedir.

Bu çalışmayla ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muallim Cevdet tasnifinde bulunan belgeler arasında 1174 Evasıt-ı Şevval (Mayıs/Haziran 1761) tarihli buyruk dikkati çekmektedir. Bu belge, merkezden Mekke-i Mükerreme Emîri Şerif Mesud'a hitaben yazılmış olup, Muhammed b. Abdilvehhâb "bir mühlid, mezâhib-i erbaaya muhalif" olarak tanımlanmakta, ortaya koyduğu dinî öğretiyi de *itikad-ı batil* olarak nitelenmektedir. Ayrıca Osmanlı Sultanı'nın bölgedeki yegâne temsilcisi olan Mekke Şerîf'i Mesud'tan "heman göreyim sizi kat'a bu babda ızhar-ı tereddüd ve fütur ve acz ve kusura rıza ve cevaz göstermeksizin gayûrane hareket..."¹⁴ etmesi istenmektedir. Belgenin tarihi henüz 1174 (1761)'tür, oysa incelememiz bu hareketin bastırılmasında ancak 1790 tarihinden itibaren bölge valilerinden yardım istendiğini ortaya koyuyor. Bağdat Valisi Süleyman Paşa ve akabinde Ali Paşa, Şam Valisi Hicaz Seraskeri Cezzar Ahmed Paşa ve daha sonra Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa kendilerinden yardım istenen valilerdi (Nieuwenhuis, 1982, s. 54). Bu da 1790 yılına kadar merkezin bu meseleyi Mekke Şeriflerinin çözebileceklerine inandığını gösteriyor. Aradaki bu otuz iki yıllık süre Vehhâbîler için tedricî bir askerî ve dinî yayılma, Osmanlı İmparatorluğu içinse Rusya ile savaş anlamına gelmekteydi. Ne var ki, Vehhâbîlerin 1745 senesinde Suûd kabilesiyle yaptıkları anlaşmadan sonra, önce Necid ve sonra kuzeyde Ahsâ eyaletini ele geçirmeleri, Arap Yarımadası'nda Mekke Şeriflerinin kabileler üzerindeki otoritesini sarsacaktır. Zira Suûdîler Vehhâbîliği yayarken Arap Yarımadası'nın geleneksel kabile hukukunu, asabiyetini kullanmışlar, bu suretle Mekke Şerîfini destekleyen kabileleri ganimet ve yağma karşılığında Suûdîlerin hâkimiyetine girmeye ikna etmişlerdir. Mekke Şeriflerinin Suûdî kuvvetleri karşısında tek başlarına başarılı olamayacakları, 1792/1793 yılında Şerif Galib'in Suûdîlere

¹³ Bk. BOA, HAT, 3855

¹⁴ Bk. BOA, C. DH., 6716, ayrıca bk. Uzunçarşılı, 1972, s.105; Eyüp Sabri Paşa, 1992, ss.13-14.

yenilmesiyle anlaşılacaktır. Bunu, Müntefik kabilesi şeyhinin, Necid bölgesinde ortaya çıkan Ebu's-Suûd'un Medine'ye yönelmesini, "fesad" ve yağmasına karşı burada muktedir bir paşanın muhafız olarak bulundurulmasının gerekliliğini vurguladığı mektubundan da anlamak mümkündür¹⁵.

18. yüzyılda yani modern öncesi dönemde, Müslümanlar nazarında iktidarın meşruiyet kazanmasında en etkin yol, ulusçuluk ya da bir hanedanın meşru haklarını ileri sürmek değil, hükümdar/iktidar çevresinin İslam'dan ve onun kavramlarından hareket etmesiydi (Lewis, 2003, ss. 6-7). 13. yüzyılda hilafet kurumunun aldığı darbeden sonra bile Sünni Müslüman hükümdarlar iktidarlarına meşruiyet kazandıracak, İslam âleminin birliğini resmen ifade edecek bir otorite arayışını sürdürmüşlerdir. Osmanlıların halifelik unvanını kullanmasına önem ve ağırlık kazandıran, İmparatorluğun kara ve denizlerdeki askerî gücü ile hem Avrupa'ya hem de Şii İran'a karşı İslam'ın en güçlü devleti olmasıdır. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer İslam coğrafyalarındaki Sünni dünyanın yöneticisi olmasa da, önderi olarak tanınıp kabul görmesini sağlamıştı (Lewis, 2003, s. 71). 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı sultanlarının evrensel bir halifelik fikrini ihya etme iddiasına kadar, hiçbir Müslüman hükümdarın böyle bir iddiası olmamıştı. Osmanlı Sultanlarının bu iddiasının 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sırasında ortaya çıktığını hatırlamak gerekir. 16. yüzyıldan itibaren yani merkezî siyasi/idari yapının en fazla hissedildiği dönemde, Osmanlı İmparatorluğu, Sünni İslam'ın öğretilerinden sapan dinî cemaatleri kontrol altında tutmaya çalışmıştı. Bu kontrol aslında dâhilî *ifsat* tehlikesine karşı devleti korumak amacıyla bağlantılıdır (Voll, 1991, c.1, ss. 36-37), zira bunda İran'daki Safevîlerin temsil ettiği Şii tehdidi belirleyici bir role sahipti. Bundan iki yüz yıl sonra Osmanlı Devleti'nin resmî yazışmalarında Vehhâbîleri tanımlarken kullandığı dilin (Haricî, İbadî, Rafizî) kıyamın ortaya çıkmasından daha evvel şekillendiğini biliyoruz. Bu dilin çok daha eskilere giden tarihi bir mahiyeti olduğu açıktır (Ocak, 1981-1982, ss. 507-520). Diğer taraftan Muhammed b. Abdilvehhâb ve takipçileri kendilerini hiçbir zaman *Haricî* olarak tanımlamamışlardı. Ancak, Osmanlı belgelerinde Vehhâbîler ve/ya Suûdîlerden "Haricî Abdülvehhâb"¹⁶, "Hâricî merkûm"¹⁷, "Haricî Suûd"¹⁸, "Haricî menhus"¹⁹, "Tevâif-i Havâric"²⁰, hatta Hâricîlerin bir kolu olan *ibadî* (İbazî)²¹ olarak bahsedildiğine rastlamaktayız. Vehhâbîler ve Hâricîler

¹⁵ Bk. BOA, HAT, 49, 64, 64/A

¹⁶ Bk. BOA, HAT, 3849; HAT, 1968

¹⁷ Bk. BOA, HAT, 3789/F; HAT, 3800

¹⁸ Bk. BOA, HAT, 3801/A

¹⁹ Bk. BOA, HAT, 3789

²⁰ Bk. BOA, HAT, 3784/G; HAT, 19580

²¹ Bk. BOA, HAT, 19569; TSMA, E. 8737; E.8765. Vehhâbîlik ve Hâricîlik arasında bir bağlantı olduğunu iddia eden Arapça kaynaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. al-Uthaymin, 2009, s.112.

arasında Kur'an'ın zahirine bağlanma ve kendilerinden olmayanları *tekfir* etme gibi konularda bir paralellik kurulabilir (Gibb, 1972, s. 26, Ecer, 2001, s. 8). Ancak bu benzerlikler, her iki hareket arasında tarihî bir bağ veya devamlılık olduğunu ispat etmez²². Hâricîler Allah kelamı dışında beşerî kararı reddetmişlerdi. Onlara göre, amel imandandır ve dinî işlerde, ibadetlerde hata yapan kişi dinden çıkmış kabul edilir²³. Haricilerin davranışları hakkında Vehhâbîlerle benzerlik kurulan bir başka nokta ise, kendi inançlarında sergiledikleri *aşırılık* ve *sertlik*dir. Muhammed Ebu Zehra, Hâricîlerin bu davranışlarını, daha çok çöl Arapları arasında taraftar bulmasıyla, çöl hayatının zorlukları ve çöl insanının tabiyatıyla açıklamaktadır (1970, ss. 86-88). Diğer taraftan Haricîler, günah işleyen bir kimseyi *mürted* kabul ederek, onu öldürmeyi ve mallarının tasarruf edilmesini vacip saymaktadırlar. Buna benzer bir uygulamayı Vehhâbîlerde de görmek mümkündür (Rahman, 1995, s. 134, Ecer, 2001, s. 12). Özellikle Necid'deki yayılmaları esnasında Vehhâbî-Suûdîler bu argümanı kullanarak diğer kabileleri kendilerine tâbi kılmışlardı (Kazvinî, ty., ss. 8-9). Vehhâbîlik ile Hâricîlik arasındaki belirgin fark ise, Vehhâbîlerin hareketlerini tektanrıcılığı (tevhîd) ve Sünneti, İslam'ın adından başka hiçbir şeyin kalmadığı fikrinde oldukları bir dönemde canlandırma gayesiyle ortaya çıktıkları iddiasını taşımalarıydı. Bu bilgiler ışığında Vehhâbîliğin, bir yandan tevhide yaptığı vurgu ve Allah'ın hükmünün dışında bir hüküm tanımaması, diğer taraftan siyasi otoriteye başkaldırmasıyla Hâricîliğe benzediğini düşünebiliriz. Bu itibarla bir bakıma yeni Haricîlik olarak da tanımlanabilir.

²² İslam tarihinin ilk fırkalarından biri olarak tanımlanan Hâricîliğin başlangıç tarihi Sıffin Savaşı'dır (M. 637). Halifenin kim olacağı meselesi etrafında şekillenen anlaşmazlığın, Kur'an hükmüne dayanılarak halledilmesi için iki hakemin tayin edilmesine, hâlihazırda halife olan Hz. Ali'nin ordusunda bulunan ve çoğunluğu Temim kabilesine mensup bir grup bu duruma muhalefet etmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhâb'ın babası, Abdülvehhâb b. Süleyman'ın Temim kabilesine mensup bir aileden geldiği bilinmektedir. bk. Ecer, 2001, s. 51.

²³ Hâricîliğin doğuşu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şerefeddin, 1930, ss. 4-17; Della Vida, 1950, c. 5, ss. 232-236; Vaglieri, 1974; Fıçlalı, 1975, ss. 219-247; Wellhausen, 1996, ss. 3-4; Ecer, 2001, ss. 8-9; Crone, 2004, ss. 54-55. Ayrıca 19. yüzyıl ortalarına doğru Arabistan'a bir seyahat gerçekleştirmiş olan Wellsted'in Umman ve civarında yaşayan Hâricîlerle ilgili gözlemleri için bk. (1838, c.1, ss. 322-330).

Osmanlı Kronikleri

İncelediğimiz dönemde siyasi ve coğrafi vaziyet bakımından Necid'deki Vehhâbî hareketi, Osmanlı idaresine kıyam ve Mekke ve Medine Şeriflerini tehdit mahiyetinde idi. Bu sebeple Osmanlı müellifleri bu hareketi *batıl* bir mezhep ve kötü bir *bid'at*, şerifler ise, bir *irtidat* ve "Peygamber düşmanlığı" olarak ilan etmişlerdir. 18. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun dinî bakımdan en itibarlı kurumu olan Şeyhülislamlık makamının Vehhâbî meselesine dair herhangi bir entelektüel üretimde bulunmadığı dikkate şayandır. Meclis-i meşverette Vehhâbî-Suûdî kıyamının bastırılmasıyla ilgili alınacak tedbirlere şahitlik etmelerine ve fikir beyan etmelerine rağmen, bu hareketin dinî veçhesi ve tam olarak ne olduğuyla ilgili tartışmalardan uzak durmuşlardır. İmparatorluğun veçhesine hâkim olan din ve siyasetin iç içeliği iddiası dikkate alınacak olursa, Osmanlı ulemasının ürettiği eserlerin ya da ortaya koyduğu kanaatin Osmanlı resmî ideolojisi dışında olması mümkün değildir. Bunun somut karşılığı ise günlük dinî, siyasi ve toplumsal meseleler hakkındaki ilmî eserlerin sınırlı sayıda yazılması ve İslam tarihinin klasik dönemlerinde tartışılmış konuların tekrar incelenmekten öteye geçilememesidir. Hatta dönemin ilmiye sınıfındaki bozukluktan şikâyetçi olan Sultan I. Mahmud'un, şeyhülislama bir hatt-ı hümayun göndererek bu mesleğin ıslahını emrettiği bilinmektedir (İzzi, 1199/1784, ss. 227-228). Vehhâbî hareketinin ilk ortaya çıktığı tarihlerde şeyhülislam, Esseyyid Mehmed Zeynelâbidin Efendi (Ak Mahmud Efendizâde) (1746-1748) idi²⁴. Onu takip eden şeyhülislamlar döneminde Vehhâbîler hakkında İstanbul'da oluşmayan tartışma ortamını, Osmanlı vakayinüvislerinin eserlerinde kısmen bulmaktayız. Bu eserler siyasi tarih çizgisinde Vehhâbî-Suûdîlerin Arap Yarımadası'ndaki serüvenlerini anlatırken, aynı zamanda onların menşelerini İslam tarihinin geçmişinde aramaya çalışarak aslında Osmanlı zaviyesinden Vehhâbîliğin ne olduğunu ya da olmadığını ve onun siyasi kolu Suûdîlerin iddialarını izah etmektedirler.

Muhammed b. Abdilvehhâb ve Muhammed b. Suûd'un faaliyetlerinden Osmanlı sarayı ilk defa Mekke Şerîfi Mesud b. Said'in mektubuyla 18. yüzyılın ortalarında haberdar edilmişti (Uzunçarşılı, 1972, ss. 104-105). Vehhâbîler hakkında ilk bilgilere dayanmak suretiyle Vekâyinüvis İzzî Süleyman Efendi tarihinde Vehhâbî meselesine yer vererek Osmanlı tarih yazımında Vehhâbî meselesine değinen ilk kişi olmuştur. *İzzi Tarihi*'nde Vehhâbî meselesinden şu şekilde bahsedilmektedir:

Hâlen Emîr-i Mekke-i Mükerrerme Şerîf Mes'ud b. Said damet sa'âdetuh hazretlerinde âsitane-i saadete vârid olan tahrirâtlarında Mekke-i

²⁴ Dönemin şeyhülislamı hakkında bk. Uzunçarşılı, 2007, c. 4/1, ss. 476-512, Karal, 1988, c. 5, s. 165.

Mükerreme havalisinde vâkî Necid karyelerinden Uyeyne ta'bir olunur karye ahâlisinden Muhammed b. Abdilvehhâb nâm bir mülhid cihet-i şarkiyyeden zuhûr ve ol havali ahâlisini mezâhib-i erbaaya muhalif içtihadât-ı bâtila ile semt-i dalâlete sevk ve tergîbe sa'y-i mevfûr idüb, karye-i mezbûre ahâlisinden kendüye ittibaları mevsim-i hacda şerîf-i müşarünileyh hazretlerinin mesmu'ı olduğundan mâ'adâ ulemâ-yı cihât-ı şarkiye müfsid-i mezbûrun akaid-i fâsidesini tahrîr etmelü bile dâll ve mudill olan merkumun hakkında şer'an ne lâzım geldiği ulemâ-yı Mekke-i Mükerreme'den istiftâ olundukta şakî-i mezkûrun zecren âyin-i bâtilasından ihracı ve şeriat-ı mutahharaya sevk ve idracı lâzım, akvâl-ı fâsidesinde ısrar eder ise üzerine hurûc ve kıtali vacib ve müttehem olduğun iftâ eylediklerine binâen girîve-i ilhadden terhîb ve şah-râh-ı hidayete tergîbini hâvî Şerîf-i müşarünileyh hazretleri tarafından mesfûre kağıt tahrîr ve tesyîr...olduğu (İzzî Süleyman Efendi, 1199, s. 208a).

I.Abdülhamid'in saltanatı döneminde (1774-1789), Vehhâbî tehditleri karşısında Mekke ulemasından "Muhammed b. Abdilvehhâb'ın, zorla *rafz* ve *ilhad* dairesinden çıkarılması ve eğer davasında direnirse öldürülmesi vâciptir." yolunda fetvalar alan Mekke şerîfinin bu durumdan İstanbul'u haberdar etmesi üzerine, Padişah Vehhâbîlerin tenkili için Cidde valisi Osman Paşa'ya ferman göndermişti (Çağatay, 1986, c.13, s. 266). Genel kanının aksine, İstanbul'un bu meselenin ehemmiyeti hakkında tereddüdü olmadığı ve halli için önemli tedbirler aldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı kronikleri üzerinden devam edecek olursak, bu eserlerin çoğunda Vehhâbîliğin sadece dinî bir problem olarak değil, aynı zamanda İmparatorluk içinde bir asayiş meselesi olarak değerlendirildiğini görürüz. Zira Vehhâbîliği kabul etmiş olan Suûd kabilesi liderleri, önce Arap Yarımadası'nın ortasındaki göçebe Arap kabilelerini hâkimiyeti altına almış, ayrıca Ahsâ Eyaleti'ni Benû Halid kabilesinin elinden almak suretiyle Osmanlı yanlısı kabilelere karşı da savaşmış, buradaki kabilelerden vergi almışlardı²⁵. İran'dan gelen hac kabilelerini yağmalamaları Vehhâbîlerin, bu işi ayaklanmanın finans meselesine bir çözüm kaynağı olarak gördüklerini gösteriyor. Ayrıca *Şânizâde Tarihi*'nde Vehhâbî galesi, Rumeli ve Anadolu'da ortaya çıkan âyan ve hanedanların yol açtığı problemler gibi değerlendirilmiş, neredeyse yüz seneden beri kaybolmuş Osmanlı birliğinin sonuçlarından biri olarak bahsedilmiştir (2008, c.1, s. 92). Bu tür faaliyetler hem Suûdî-Vehhâbî dinî ve askerî yayılışını, hem Arap Yarımadası kentlilerinin, göçebelerinin hem de ticaret için bu güzergâhı kullananların mal ve can güvenliğinin kıyamcılarca tehdit edildiğini göstermektedir²⁶. *Asım Tarihi*'nde yer alan

²⁵ "Ehl-i İslam'dan harac suretinde fidye almak mugayir-i Şeriat olduğu..." bk. Ahmed Vasıf, ty., s.14, ayrıca bk. Ahmed Asım, 1293, c.1, s.150

²⁶ Bu konuda ayrıca bk. Kesbî, 2002, ss. 515-516.

hüccâc-ı müslimîn, Medine'yi Münevvere'ye üç-dört saat mesâfe kalınca, Vehhâbî tarafından asker ile ehl-i Medîne zuhur edüp, surre-i humâyûnu ve her ne kadar ferâset-i şerîfe mekâtîbi var ise ahz olunup, bundan ilerü, hüccâcın mürûruna ruhsat ü izin olunmadığını, Vehhâbî tarafından ifâde birle, hacc-ı şerîf şöyle dursun, ziyâret-i türbe-i sa'âdetden mahrûm birle gerüye, cümle hüccâc avdet eyledikleri istima' olundu... (Ahmed Asım, 1293, c.1, s. 307).

ifadeleri, Arap Yarımadası'nda Vehhâbîlerin hacılar açısından yarattığı yeni ortamı tasvir eder. Osmanlı kroniklerinin dilinde, bu asayiş sorunu tıpkı İmparatorluğun diğer bölgelerindeki sorunlarla ortak bir tanımlamanın içinde yer alır. Müslümanlar için kutsal kabul edilen beldelerin Suûd kabilesinin eline geçmesiyle, *Hâdimü'l-Haremeyni'l-Muhteremeyn* unvanını taşıyan Osmanlı Padişahı'nın hutbelerde adının zikredilmesi yasaklanmıştır. Bu, Osmanlı saltanat ve hilafetinin siyaseten ve dinen açıkça reddi anlamına geliyordu. Bilindiği üzere 1517 senesinde Memluk yönetimine son veren Yavuz Sultan Selim halife unvanını da almıştı. Fakat gerek halifelik gerekse *Hâdimü'l-Haremeyni'l-Muhteremeyn* unvanı tek bir şeyi sembolize etmektedir: Osmanlı sultanları tüm Müslümanların yani Sünni İslam dünyasının yegâne temsilcisi ve muhafızıdır. Ocak'ın da vurguladığı gibi, Osmanlı resmî ideolojisinin esasını inanç oluşturmaktadır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet de din (İslâm) kadar inanç konusudur, yani kutsaldır. Bu, devletle dinin iç içeliğinden kaynaklanmakta, Osmanlı hükümdarlık anlayışının dolayısıyla da sultanın, *zillullah fi'l-âlem* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) ve ya *el-müeyyed min indillâh* (Allah tarafından güçlendirilmiş) gibi İslami terminolojiden alınan sıfatlarla meşruiyet teminini beraberinde getirmiştir (Ocak, 1998, s. 78). *Darü'l İslam*'ın merkezi Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'nin kaybedilmesi, Osmanlı hâkimiyetinin Sünni İslam dünyasının lideri vasfını kaybetmesi anlamına gelmekteydi. Vehhâbîlerin eline geçen Medine'ye, hüccâc-ı Müslimîn'in ve valide kethüdası ve mîrû'l-hâcc Genç Osman Paşa'nın sokulmalarını “çöl padişahının emri böyledir...” şeklinde anlatan Câbî Ömer Efendi (2003, c.1, ss. 153-154), Osmanlı Sultanı'nın bu misyonunu Arap Yarımadası'nda nasıl kaybettiğini de izah etmiş oluyordu.

Vehhâbîliğin Osmanlı dünyasında nasıl algılandığıyla ilgili olarak ise Ahmed Cevdet Paşa önemli ipuçları vermektedir:

Vehhâbîlerin esas itikadları budur ki Cenâb-ı Hakk'a doğrudan doğruya ibadet etmek farz olduğundan bu babda bir şeyi vesile ittihaz eylemek caiz değildir.

Muhammed b. Abdilvehhâb bu akaid-i bâtılayı ta'lim ve telkin için risaleler tedvin idüb kelime-yi tevhîdi kendü mezhebine göre tefsîr ile kendi zu'münce halkın hep müşrik olduğunu tezkir iderek bu misüllü risalelerle ve bazı mahallere mektublar irsaliyle cümleyi dîn-i İslâm'a davete kıyam itmişidi. Ana mukabil ulema-yı ehl-i Sünnet tarafından dahi

hayli reddiyeler yazılmış idi. Ezcümle Süleyman bin Abdilvehhâb nâm zatın Hasan b. Aydan'a nasihatname olmak üzere mezheb-i Vehhâbî'nin redd ve cerhi hakkında mufassal bir risalesi vardır ki (*Hüccetü faslı'l-hitâb min Kitâb-ı Reddî'l-erbâb ve Hadîsü Resûli'l-Meliki'l Vehhâb ve Kelâmu Üli'l-elbâb fi İbtâl'ı Mezheb-i Muhammed Bin Abdilvehhâb*) deyü muanven ve müsemmadır. Ve meşhur reddiyelerden biri dahi Basra ulemasından Kabânî denmekle şehîr olan melâili İbn Melâibadizâde Ahmed Efendi'nin (*Faslu'l-Hitâb fi redd'i Dalâlat-i İbn Abdilvehhâb*) nâm şerhidir ki Muhammed bin Abdilvehhâb'ın bir risalelisi Basra'ya vârid oldukda, reddiye olarak mumaileyh Ahmed Efendi ânî şerh eylemiş idi. Bunun metin ve şerhi mütâlaagüzâr-ı fakir olduktan başka Muhammed bin Abdilvehhâb'ın kendü etbâ'ine hitaben...ehl-i İslâm ile mücadele ve mübâheselerine medar olacak bir takım safsata ve mugâlataları havi (*Keşfü's-Şubuhât 'an Hâliki'l-arzi ve'l-semevât*) nâm bir risâle-yi muhtasaresi dahi manzûr-ı fakir olmuşdu. Ve fi'l-asl Mısır ulemasından olub olvakt Mekke-yi Mükerrreme'de mukim olan Şeyh Abdülvehhâb'a Mezheb-i Vehhâbî hakkında bazı es'ile irâd olunmuş idüğünden o dahi reddiye olmak üzere bir risale-yi mufassalayı yazmıştır ki mumaileyh Kabânî Ahmed Efendi mezkûr *Faslu'l-Hitâb* nâm şerhi te'lif itdikden sonra bu risaleye destres olarak bilmütâlaa pesend itmekle ve bin yüzelli yedi senesinde bazı ulema-yı Necd tarafından İbn Abdilvehhâb'ın dîn ile talebinden ve nice müslimîni idlâl eylemesinden nâşi şikâyeti havi Basra'ya varid olan tahriratda bazı hususât-ı isti'lâm ve istîzah olunmağla buna cevap olmak üzere Ahmed Efendi sâlifü'z-zikr *Faslu'l-Hitâb* nâm şerhini ihtisar ve buna mumaileyh Abdilvehhâb mekîdet mezkûr risalesinden dahi bazı mevâd ilave ederek İbn Abdilvehhâb'ın mezkûr risâlesini tekrar şerh idüb bu dahi (*Keşfü'l-Hicab an Vech'i Dalâlet'i İbn Abdilvehhâb*) tesmiye olunmuştur.

Mezheb-i Vehhâbîyye'nin red ve ibtali hakkında yazılan ebhasın hülâsa-yı ahkâmına gelince, bu mezhebin mâhâzâ ulema-yı Hanbeliyye'den İbn Teymiyye ile ana tâbi olan İbn Kayyum'un bazı mesâil-i şer'iyyeden tarik-i itidalden inhiraf ile vâdi-yi ifradda yanılmış zehâblarıdır ki Şeyh Necdî, güya anların serine iktifa ederek... kendüye mahsus bir mezheb ihdas eylemiştir. (1309, c.7, ss.183,186-188).

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre insan, medeniyete tabi bir varlık olduğu için bir yerde durmayı, "ulûm ve sanayi"ye ayak uydurmaktadır. Ancak Muhammed b. Abdilvehhâb'ın teorisi buna karşıdır. Başlangıçta, savaşlarda bedeviler medenilere galip durumdayken, sanayinin terk edilmesi hasebiyle top ve tüfek icat olduğundan beri medeniyet bu hususta bedeviyete galip olmaya ve günden güne bu tezdin derecesi artmaktaydı. Cevdet Paşa şöyle devam etmektedir:

Şu hâle nazaran Şeyh-i Necdî'nin bir çıkmaz yola sapmış olduğu derkâr idi...Vehhâbîlerin etrafındaki halk anlara Müslim-i mübtedi' nazarıyla bakub ıslâh-ı hâllerine çalışmada iken anlar cümlesine kâfir ve müşrik nazarıyla bakub ve demlerini heder ve mallarını kendülerüne helâl bilüb

bu itikad urbanın mizâcına dahi muvâfık geldiğinden derhal bu mezheb-i bâtila meyl ile beyhude yere birçok kan dökülmeğe sebep olmuşlardır²⁷.

Cevded Paşa, 1208 senesinde Vehhâbî meselesi için düzenlenen meclis-i meşverette, Haremeyn'e gitmiş olan devlet erkânından bazı memurların gözlemlerini,

Muhammed b. Abdilvehhâb, kelâm-ı kadîm telâvetini terk ile celb-i dünya için *Delâilü'l-Hayrat* okumak mâsiyettir ve kubbe ve minaret bid'attır ve kaşık ile yemek yemek sadr-ı evvelde yoğidi el ile yemek lâzımdır ve şürefâ-yı Mekke, Zeydiye mezhebinde olduklarından amel ve itikadları Şer'e muhaliftir deyü emrû bi'l-mâruf ve nehiy ani'l münker vadisinde itirazlar ediyor. Böyle zâhir-i hâlde tarik-i hakka dâvet ve delâlet daiyyesinde bulunan kimseye şer'an ve örfen ne lazım geleceği diyerek, bazıları dahi ashâb-ı fil gibi Mekke-yi Mükerrreme'yi tahrib fikrinde olan şahsın hârfici olduğunda ne şübhe var, heman te'dibi lazım gelür (1309, c.7, s. 195) şeklinde aktarmıştı.

Bu meclis-i meşverette bulunanlardan bir kısmı meselenin Mekke Şerfi ile Şeyh-i Necdî arasında olduğunu ve Bağdad valisinden meselenin ne olduğuna dair bilgi istenmesi görüşünü bildirmişlerdi. Ancak Bağdad valisinden gelen haberde, Vehhâbîlerin ortadan kaldırılmasının kolay bir iş olmadığı söylenmişti. Bütün bu meclis-i meşveret tartışmaları üzerine Ahmed Cevdet Paşa, bu *mezheb-i cedîd* hakkında Hicaz ve Irak uleması tarafından kitaplar yazılmış olmasına rağmen,

dînin vatan-ı asliyesi olan Ceziretü'l Arab'da bu mezhebin tesirâtı hasebiyle Der'iyye şeyhi hurûc iderek bir hükümet-i müstakile teşkil eylemiş iken, devletin merci'-i müşkilât-ı umûru olan meclis-i meşveretinde buna dair mâlûmat olmayub ve bu mezheb-i cedîd sayesinde bir kabile şeyhinin bir hükümdar-ı kaviiyyü'l-iktidar olduğu bilinmeyübde hâlâ Vehhâbîlerin meramı neden ibaret olduğu sudûr-ı â'zam beyninde bâdî-yi bahis ve mücadele oluyor ve eğerçi Devlet-i Aliyye sınıf-ı ulemaya fevkalade itibar ederek bu sınıfın derece-yi ulyâsında bulunan zevatı kendi erkânından ad idegeldiği halde böyle elli-altmış seneden berü sürünüb gelen ve dâhil-i mülkünde bir hükümet-i müstakile teşkiline sebep olan bir mesele-yi mezhebiyyeye dair henüz mâlûmat-ı sahihası olmaması inanılmayacak bir keyfiyettir diyerek şaşırmakta ve eleştirmektedir (1309, c.7, s. 195) .

²⁷ Ahmed Cevdet Paşa Suûdîlerin güçlenmesi ve Arap Yarımadası'nda yayılmalarıyla ilgili olarak, "Der'iyye şeyhi Muhammed b. Suûd, zekât malından başka kimesneden bir şey istemeyüb fakat emvâl-i ganâimin humsunı alurdu. Binaenaleyh kabâil ve aşâir kolaylıkla kendüsüne ittibâ' ider olduklarından az vakit zarfında kuvveti tezâyüd iderek bu mezheb-i cedîd sayesinde bir ceziretü'l-Arab hükümdarlığı teşkil etmek sevdasına düşmüş idi" demektedir (1309, c. 7, s. 191) .

Diğer taraftan Ahmed Cevdet Paşa Vehhâbîlik konusunda dönemin ilmiye teşkilatı hakkındaki tenkitlerinde,

merkez-i saltanatta henüz işin müdâvâsına varılamayub mukaddema taassub vadisinde atub tutmuş ve bir müddet çene yaruşu idüb gitmiş olan Kâdızâdelilere kıyasen iş bu Vehhâbî meselesine gereği gibi ehemmiyet verilmiyor idi.

Diyerek Vehhâbîliğe karşı hem devlet erkânını hem de ulemayı yetersiz bulmaktadır (1309, c.7, s. 196).

Hicaz'da memuriyet yapmış olup ve buranın tarihine dair incelemeler yapan ve döneminin ilk ayrıntılı Haremeyn tarihini yazan Eyüp Sabri Paşa (1832-1890), *Mir'âtü'l-Haremeyn* isimli eserinde Vehhâbîliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Cevdet Paşa'nın Vehhâbîliğe ilişkin yaklaşımını tekrar etmektedir²⁸. Eyüp Sabri Paşa *Tarih-i Vehhâbîyan* adlı eserinde ise, Vehhâbîliğin ortaya çıkışı, gelişmesi ve İslam dünyasındaki etkilerini anlatmış, Vehhâbîlerin Ehl-i Sünnet'e aykırı fikir ve siyasî gayelerini tartışmıştır. Burada Eyüp Sabri Paşa'nın Vehhâbîliği takbih edici bir dil ve üslup kullandığı görülmektedir²⁹. Ona göre Vehhâbîliğin yayılma sebebi, onların Ehl-i Sünnet'e kâfir nazarıyla bakıp, mallarının halli fikrine sahip olduklarından bu "batıl" akîdenin "yağmagerân-ı urbanın meşrebine hoş" gelmesindedir³⁰. *Tarih-i Vehhâbîyan*'ı farklı kılan husus, Eyüp Sabri Paşa'nın Mekke ve Medine yaşlılarından dinledikleri üzerine bu eseri inşa etmiş olmasıdır. Eserin yazılma gayesi, Haremeyn'de Vehhâbîlerin yaptıklarından ve inançlarının dayandığı esaslardan bahsederek halkı Vehhâbî-Suûdîler hakkında bilgilendirmektir (Fidan, 2008, s. 121). Fakat Mükrimin Halil Yinanç, *Tarih-i Vehhâbîyan*'la ilgili olarak, bu eserin derin bir tetkik mahsulü olmadığını, Hicaz müverrihi İbn Dahlân'ın aynı konuya dair yazdığı eserlerden hülâsa suretiyle vücuda getirildiğini belirtmiştir (1999, c. 2, s. 587).

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda Vehhâbî meselesine farklı bir açıdan yorum getiren ama tıpkı Eyüp Sabri Paşa gibi Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihini referans alan biri de Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'dir. *Tarih-i İslam* isimli eserinde Şehbenderzâde, Protestanlık ve Vehhâbîlik arasında bir bağ olduğu iddiasını reddetmektedir. Ona göre böyle bir bağdan bahsedilemez ve hatta Avrupalılar her iki hareket arasında bir ilişki olmadığını bildikleri hâlde, siyasi gayelerle bunun tam tersini iddia etmektedirler³¹.

²⁸ Bk. Eyüp Sabri Paşa, 1306, c. 3; 1992; Özcan, 1995, c.12, ss. 8-9; Şeker, 2007, s. 144; Eyüp Sabri Paşa'nın tarihçiliği hakkında bk. Fidan, 2008.

²⁹ Ayrıca Eyüp Sabri Paşa eserinde, Vehhâbîlerin Karmati inanç ve akidelerinin kalıntıları üzerine kurulmuş sapık bir mezhep olduğunu iddia etmektedir (1992, s. 3).

³⁰ Bk. Eyüp Sabri Paşa, 1306, c. 3, ss. 111-112, ayrıca bk. Şeker, 2007, s. 145.

³¹ Şehbenderzâde'nin ifadeleriyle belirtmek gerekirse, "Vehhâbî mezhebiyle Protestanlık arasında hiçbir münasebet yoktur. Vakıa bazı hususlarda varsa da sathi ve sunidir"

Hüseyin Kâzım Kadri (ö.1934) Osmanlı İmparatorluğu'nda Vehhâbîlik algısını ayrıntılı olarak tahkik etme amacıyla, *Abdülvehhâb ve Vehhâbîler* isimli eseri kaleme almıştır. O, Ahmed Cevdet Paşa'nın aksine, Osmanlı resmî görüşünden bağımsız olarak Vehhâbîliği incelemiştir. Ona göre Vehhâbîlik, yeni Hanbelîlikti, fikirlerini Hanbelîlik zaviyesinden beyan etmiş ve Vehhâbîliği meşrulaştırmaya çalışan bir üslup kullanmıştır³². Zamanının din anlayışı ve uygulamalarıyla ilk dönem İslam cemaatininki arasında mühim farklar olduğu iddiasıyla Müslümanların inanç ve pratiklerine eleştirel bir üslupla yaklaşmıştır. Kadiri'nin Muhammed b. Abdilvehhâb'la ilgili iddiasının merkezini, onun yaşadığı döneme *sahih* İslam'ın nasıl adapte edileceğine dair tavsiyelerde bulunduğu oluşturur (Şeker, 2007, s. 30). Ahmed Cevdet Paşa ve Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbîliği farklı zaviyelerden değerlendirdikleri aşikârdır: Ahmed Cevdet Paşa Osmanlı arşiv belgeleriyle uyumlu bir biçimde Vehhâbîliği, Hâricîliğin tekrar canlanması ve siyasi bir mesele olarak değerlendirmiştir (1309, c. 6, s. 124). Hüseyin Kâzım Kadri Vehhâbîliği salt dinî bir olay olarak değerlendirmesine rağmen, onun siyasi içeriğine oldukça kısa değinmiştir. Ona göre bu hareketin, bir mezhep hâline gelerek yayılmasında siyasetin rolü önemliydi (Şeker, 2007, ss. 160-161). Cevdet Paşa'ya göre de Vehhâbîlik, *Ehl-i Sünnet ve Cemaate* muhalif bir mezheptir (Ahmed Cevdet Paşa, 1309, c. 7, s. 182, 190). Hüseyin Kâzım'a göre ise, "Vehhâbîlik, akâid-i Hanbelîyye'nin az çok tevsî'u teşmîlinden ve bu nokta-i nazardan mezâhib-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat'ten başka bir şey değildir" (Şeker, 2007, s. 162).

Esasında Vehhâbîliğin siyasi bir reform endişesi taşımadığını belirtmek yerinde olacaktır, zira bizzat Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdilvehhâb'ın öğretisinde siyasi bir reform kaygısı yoktur. Suûd ailesinin Vehhâbîliği kabulünden (1744/1745) sonraki siyasi yükselişleri ve buna paralel olarak genişleyen "yeni" siyasi organizasyonlarını "reform edilmiş" bir politik yapı olarak görmek hatalı bir değerlendirme olacaktır. Çünkü Suûd kabilesinden Suûdî hanedanına geçiş serüveni, bize bu sürecin hem geleneksel kabile organizasyonunun tabiatına uygunluğunu göstermekte hem de İslam'ın ilk döneminde Arap Yarımadası'nda 7. yüzyılda Peygamber'in önderliğinde ortaya çıkan kabile konfederasyonunu çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla modern araştırmalarda sıkça kullanılan ama Vehhâbîlikle ilgili Osmanlı kaynaklarında

(1326, c. 2, s. 600). Ayrıca Şehbenderzâde'nin Vehhâbîliğe dair yorumları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şeker, 2007, ss. 146-147.

³² Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Abdülvehhâb ve Vehhâbîler* isimli eseri Türk Petrol Vakfı Kütüphanesi yazmalar koleksiyonunda bulunmaktadır. Eserin kendisine ulaşmak mümkün olmadığından Fatih M. Şeker'in *Hüsey'in Kâzım Kadri'ye Göre Vehhâbîlik* başlıklı yüksek lisans tezi ve *Osmanlılar ve Vehhâbîlik Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbîlik Risalesi* başlıklı eserinden faydalanılmıştır. Bk. Şeker, 2003; 2007.

hiçbir zaman zikredilmeyen “reform” fikri, Suûdîlerin politik nüfuz alanlarına giren Arap kabilelerine “selef-i sâlih”in yoluna dönüş olarak izah ettikleri, yüzyıllardır Sünni öğreti içinde biçimlendirilmiş bir “altın çağ” ve “altın çağa dönüş” imgesini ihraç etmekten başka bir şey değildi.

Sonuç

Vehhâbî-Suûdî hareketi, Osmanlı arşiv belgeleri ve Osmanlı vakâyinüvislerinin eserlerinde oldukça sınırlı bir anlatıma sahiptir. Zira bu meseleyi anlamaya yönelik kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır, Vehhâbîlik İslam tarihinin ilk yıllarından itibaren ortaya çıkmış olumsuz örneklerle benzerlikler kurularak izah edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti’nde, Muhammed b. Abdilvehhâb’ın öğretileri onaylanmamış, kendisi bir kıyamın başı kabul edilerek, fikirleri de bir çeşit *Hâricîlik* olarak değerlendirilmiştir. Onun yaratılmışlara ibadet olarak gördüğü saygı ve bağlılık, kabir ziyareti, tasavvuf çizgisinde uygulamalar, dinin esas hükümlerine akıl açısından yaklaşımda bulunup onların sistemli bir hâle getirilmesi gibi konulara getirdiği eleştiriler, sapkınlık olarak değerlendirilmişti. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin resmî yazışmalarında geçen Vehhâbî-Suûdîlere dair meseleler ve kullanılan üslubun kroniklerde de devam ettirildiği görülmektedir. Osmanlı bakış açısında Vehhâbîlik meselesinden bahseden İzzi, Şanizade ya da Cevdet Tarihlerinden, Hüseyin Kâzım Kadri ve Eyüp Sabri Paşa’ya kadar ortak bazı ifadeler dikkati çekmektedir. Bu genel ifadeler, Muhammed b. Abdilvehhâb’ı yeni bir mezhebin kurucusu olarak anlatmakta, İslamiyet’i eski saf varlığına irca için mücadele eden bir kişi olarak göstermektedir. Buna göre Necid’deki bevâlerin hemen hepsi “cahil”, İslamiyet’e dair bilgileri azdı. Suûdîlerle ilişkisi ise, Muhammed b. Suûd’un Muhammed b. Abdilvehhâb’ı kabulü ve onunla akrabalık bağı kurmasıyla başlamıştır. Bu bağ, inanç ve siyasetin ittifakı olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet*, Cilt 6-7. Tertib-i Cedid, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.
- Ahmed Vâsıf Efendi. *Mehâsinü’l-âsâr ve Hakaiku’l-ahbâr*. İÜ TY 5981, 6012.
- Ayıntâbi Asım Efendi. (1293). *Tarih-i Âsım*. 1, İstanbul.
- Bedir, M., Çelebi, İ., Koca, F., ve diğerleri. (2010). *Sünnet*. TDVİA, 38, 150-159. İstanbul.
- Brawmann, M. M. (1972). *The Spiritual Background of Early Islam: Studies in Ancient Arab Concepts*. Leiden.
- Brown, D. (2002). *İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*. (S. Kızılkaya, S. Özer, Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Câbî Ömer Efendi. (2003). *Câbî Târihi*. 1, M. A. Beyhan (Haz.). Ankara: TTK.

- Cook, M. (1992). On the Origins of Wahhabism. *Journal of Royal Asiatic Society*, 191-202.
- Cook, M. ve Öz, M. (2005). Muhammed b. Abdülvehhâb. *TDVİA*, 30, 491-495. İstanbul.
- Crone, P. (2004). *God's Rule: Government and Islam*. New York: Columbia University Press.
- Çağatay, N. (1986). Vehhâbîlik. *MEBİA*, 13, 262-269. İstanbul.
- De Corancez, A. O. (1995). *The Founders of Saudi Arabia The History of the Wahabis from Their Origin Until the End of 1809* (E. Tabet, Çev.). London: Garnet Publishing.
- Ebu Zehra, M. (1970). *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi* (E. R. Fıçlalı, O. Eskicioğlu, Çev.). İstanbul.
- Ecer, A. V. (2001). *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*. Ankara: ASAM.
- Eyüp Sabri Paşa. (1306). *Mir'âtü'l-Haremeyn*. 3, Konstantiniyye.
- Eyüp Sabri Paşa. (1992). *Tarih-i Vehhâbiyan* (S. Çelik, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Fıçlalı, E. R. (1975). Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 219-247.
- Gibb, H.A.R. (1972). *Modern Trends in Islam*. New York: Octagon Books.
- Hamidullah, M. (1979). Sünnet. *MEBİA*, 11, 242-245.
- İzzî, S. (1199/1784). *Tarih-i İzzi*. İstanbul: Müteferrika Matbaası.
- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. 5, Ankara: TTK.
- Kazvinî, A. H. (ty.). *Haremeyn Haramileri* (K. Çelik, Çev.). İstanbul: Evrensel Yayıncılık.
- Kesbî, M. (2002). *İbretnü mâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*. A. Öğreten (Haz.). Ankara: TTK.
- Kurşun, Z. (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhâbî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*. Ankara: TTK.
- Lewis, B. (2003). *İslam'ın Krizi* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Mannheim, K. (1936). *Ideology and Utopia*. London.
- Mardin, Ş. (2004). *Din ve İdeoloji*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nieuwenhuis, T. (1982). *Politics and Society in Early Modern Iraq, Mamluk Pashas, Tribal Shayks and Local Rule Between 1802-1831*. Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Ocak, A. Y. (1981-1982). Türk Heterodoksi Tarihinde *Zındık, Hâricî, Rafizî, Mülhid ve ehl-i Bid'at* Deyimlerine Dair Bazı Düşünceler. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, 507-520.
- Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Ochsenwald, W. (1998). *Economy and State in Ottoman-Arab History*. İstanbul: The Isis Press.
- Özcan, A. (1995). Eyüp Sabri Paşa. *TDVİA*, 12, 8-9.
- Rasheed (al), M. (2007). *Contesting the Saudi State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şânî-Zâde Mehmed Atâ'ullah Efendi. (2008). *Şânî-zâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1223-1237/1808-1821)*. Z. Yılmazzer (Haz.), 1, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. (1326). *Tarih-i İslam*. 2, Konstantiniyye.
- Şeker, F. M. (2003). *Hüseyin Kazım Kadri'ye Göre Vehhâbîlik*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Şeker, F. M. (2007). *Osmanlılar ve Vehhâbîlik Hüseyin Kâzım Kadri'nin VehhâbîlikRisâlesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şerefeddîn, M. (1930). İslâm'da ilk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 14, 1-27.
- Uthaymin (al), A. S. (2009). *Muhammad ibn Abd al-Wahhab The Man and His Works*. London: I.B. Tauris.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1972). *Mekke-yi Mükerrerme Emirleri*. Ankara: TTK.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2007). *Osmanlı Tarihi*. 4/1, Ankara: TTK.
- Vaglieri, L. V. (1974). *Ali-Muaviye Mücadelesi ve Haricî Ayrılmasının İbadî Kaynakların Işığında İncelenmesi* (E. R. Fığlalı, Çev.). Ankara: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Vida, G. L. D. (1950). Haricîler. *MEBİA*. 5, 232-236. Ankara.
- Voll, J. O. (1991). *İslam Süreklilik ve Değişim*. 1, İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Wellhausen, J. (1996). *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasi Muhalefet Partileri* (F. İşıltan, Çev.). Ankara: TTK.
- Wellsted, J. R. (1838). *Travels in Arabia*. 1, London: John Murray.
- Yinanç, M. H. (1999). Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihcilik. *Tanzimat 2* içinde (ss. 573-595), İstanbul: MEB Yayınları.
- Yörükân, Y. Z. (1953). *Vehhâbîlik*. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 51-67.